

SZÍNHÁZTUDOMÁNYI KISKÖNYVTÁR

Színház és technológia

Szerkesztette

Deres Kornélia
Imre-Zoltán
Mátravölgyi Dorottya
P. Müller Péter

KRONOSZ KIADÓ

Színház és technológia

Színház és technológia

Szerkesztette

DERES KORNÉLIA

IMRE ZOLTÁN

MÁTRAVÖLGYI DOROTTYA

P. MÜLLER PÉTER

Kronosz Kiadó

Pécs, 2023

SziTü – SZÍNHÁZTUDOMÁNYI KISKÖNYVTÁR

A Kronosz Kiadó
és a PTE BTK Színházi Programjának
közös sorozata

Sorozatszerkesztő:
P. MÜLLER PÉTER

A kötet megjelenését támogatta:

Borítófotó:
Müller Bálint

ISSN 2415-8941
ISBN 978 615 6339 76 8

© Szerzők, 2023
© Szerkesztők, 2023
© Kronosz Könyvkiadó Kft., 2023

TARTALOM

DERES KORNÉLIA – IMRE ZOLTÁN

Színház, technológia, médiumok, érzékelés 9

SZÍNHÁZTÖRTÉNET ÉS TECHNOLÓGIA

KISS ATTILA ATILLA

A színház szikéje. Technológia és anatómia
a kora újkori angol drámában és színházban 21

TOMBI BEÁTA

Giacomo Torelli és Niccolò Sabbatini:
az itáliai barokk színház két díszletépítő mestere 35

DERES KORNÉLIA

Technológia, színház, csoda. Népszerű előadások
és ködfátyolképek a 19. században 51

(TECHNO)MÉDIUMOK ÉS MÓDSZERTAN

SCHULLER GABRIELLA

Technikai médiumok használata performatív
műfajokban 1966 és 1989 között Magyarországon 69

KRICSFALUSI BEATRIX

Üres terek, természetes testek. A színház láthatatlan
technogenezise 80

IMRE ZOLTÁN

- Színháztörténet-írás és technológia.
Hiányzó (színház)történetek 108

DRÁMA ÉS ADAPTÁCIÓ

P. MÜLLER PÉTER

- Beckett és a technológiák 123

KVÉDER BENCE GÁBOR

- Fegyver és jármű. A korabeli technológia újításai
G. B. Shaw színházában 137

KOVÁCS DOMINIK

- A Nagyasszony karakterológiájának azonosságai
Bródy Sándor *A tanítónő* című darabjának
filmes és színpadi adaptációiban 154

TEST, TECHNIKA, ÚJMÉDIA

HAJNAL MÁRTON

- DiszHumán koreográfia. A kerekesszék szerepei
a Tánceánia Együttes *Álompart* című előadásában 167

HÁZAS NIKOLETTA

- Művész és/vagy „fashion designer”?
Hussein Chalayan színházi divatperformanszairól
és a *művész* fogalom jelenkori alternatíváiról 181

MÁTRAVÖLGYI DOROTTYA

- A nézői aktivitás szintjei 193

LÁTVÁNYKÉPZÉS ÉS SZÍNHÁZ

FALUHELYI KRISZTIÁN

Színpad és vászon összjátékában. Az élő
kamerahasználat néhány példája a német
nyelvű színpadokon 211

EGRI PETRA

Marina Abramović élete és halála
Robert Wilson rendezésében 226

KOVÁCS VIKTOR

„Gyászosra hanyatlak az égi ború”. Az intrikusábrázolás
technikai vonatkozásai Zsótér Sándor 2004-es
Csongor és Tünde-rendezésében 244

HANG ÉS RÁDIÓ

HARGITAI HENRIK

A hangjátéktörténet korszakainak vázlata 257

CSEICSNER OTÍLIA

Rádiós technológia az Erzsébet-kori drámák
reprezentációjában. A Magyar Rádió és az Osztrák
Rádió és Televízió Shakespeare-ciklusai 263

PINTÉR-NÉMETH NIKOLETT

Jelentéssé váló hangzás és hangzássá váló jelentés.
A Societas Raffaello Sanzio auditív terei 280

A kötet szerzői 293

Színház, technológia, médiumok, érzékelés

A színházi gyakorlat történetét végigkísérte a különféle szerkezetek, gépek, technikák és technológiák használata. Ezt számos példa alátámasztja a több ezer éves keleti árnyjátékoktól és az ókori *deus ex machina* emelődarujától kezdve az Erzsébet-kori színház csapóajtáján és a 18. századi forgószínpadon keresztül egészen a 19. századi *laterna magica*-vetítések színházi felhasználásáig, vagy éppen a 20–21. századi különféle analóg és digitális technológiáig.¹ A technológia tehát mindig is szerves része volt a színházi gyakorlatnak, vagy ahogyan Peter Boenisch fogalmaz: egyszerűen sohasem létezett egymástól külön a színház és a technológiai médiumok története.²

¹ Az analóg technológiák színházi (és/vagy teátrálisként értett) megjelenésének változatos példáit és vizsgálati perspektíváit mutatja be egy 2013-ban megjelent hiánypótló tanulmánygyűjtemény, kezdve az alexandriai Héron ókori automatáival, át a 18. század teátrális tudományos kísérletein, egészen a 19. század szellemidézésként keretezett látványosságaival, vagy éppen a spanyol Mariano Fortuny scenográfiai újításaival bezárólag: *Theatre, Performance And Analogue Technology. Historical Interfaces and Intermedialities*, szerk. Kara REILLY (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2013).

² Peter BOENISCH, "Aesthetic Art to Aesthetic Act: Theatre, Media, Intermedial Performance", in *Intermediality in Theatre and Performance*, szerk. Freda CHAPPLE, Chiel KATTENBELT (Amsterdam – New York: Rodopi, 2006), 113. (103–116.)

Egy technológiafókuszú színháztörténet ugyanakkor szélesebb értelemben véve elsősorban az emberi érzékelés és észlelés változásaira hív(hat)ja fel a figyelmet. A történelem folyamán újonnan megjelenő, egymást átalakító és egymással versengő technológiák reprezentációs lehetőségei ráadásul új esztétikai-perceptuális hagyományokat teremtettek, ami a színházi jelképződési és jelterjedési folyamatok új feltételeivel is folyamatosan szembesítette az alkotókat és a közönséget. Színház és technológia viszonya tehát végső soron azt mutatja meg, hogy a valóságként értett tapasztalat miként lesz a színházban és a színház által előállítható, felfedezhető, észlelhető és megérthető. Az újonnan megjelenő technológiák ugyanis részben azáltal gyakoroltak hatást az emberi érzékelés és észlelés modellálására, hogy képesek voltak az egyes érzékszerveket izolálni, vagy a figyelmet bizonyos típusú érzékelési módokra irányítani, mint a rádió vagy a telefon a hallásra, a némafilmeket vetítő mozi a látásra, vagy éppen a későbbi fejlesztésű okostelefonok és táblagépek a tapintásra.

A technológiák emberi érzékelésre gyakorolt hatása tehát összefonódik a valóság teljesebb megismerésének ígéretszerűségével, valamint a világ ábrázolásának és észlelésének legitimként és hitelesként elfogadott lehetőségeivel. Ráadásul a színház olyan mediális elrendezésként létezik, amelyik hibrid jellegénél fogva magába olvaszthatja a látáshoz, a halláshoz, a szagláshoz, sőt még a tapintáshoz kötődő médiumokat is, amennyiben képeknek, testeknek, hangoknak, szagoknak, anyagoknak a gyűjtőhelye. Így a színháznak a reprezentációs módokhoz vagy színrevitelhez fűződő kérdésfeltevései is az emberi érzékszervek és érzékelésmódok sokaságával kapcsolódnak össze.

A nézői szokásrendet és színházi konvenciókat egyaránt alakították a színházi technológia olyan újításai, mint a gázvilágítás vagy később az elektromos áram elterjedése, valamint a kortárs művészeti-mediális környezet és a tömegmédiák (filmek, sorozatok, videojátékok stb.) észlelést is befolyásoló hatásesztétikái. A jelenlét tapasztalatának átalakításában is nagy szerep jutott az adatok élőben történő módosítását lehetővé tevő digitális környezetnek, amely az élő és rögzített fogalmainak bináris oppozícióját lerombolva a jelenlét időbeliségére irányította a figyelmet.³ A színpadi reprezentáció lehetőségei kitágultak a különféle techno-mediális hatások eredményeként, például az előadásokban felbukkanó filmbetétek, élő videofelvételek, hangrögzítési technikák és elektronikus hangok, kinetikus installációk végső soron az emberi test és tér új viszonyaival szembesítenek.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2021. szeptember 24–25-én online formában lezajlott színháztudományi konferencia középpontjában a színház és technológia múltbeli és jelenbeli viszonya állt, ideértve a technológiának a mindennapi színházi működést és a színház esztétikáját is befolyásoló hatásmechanizmusát, a megváltozott idő- és térérzékelésből fakadó dramaturgiai újításokat, a néző testének és érzékelésének bevonását és újraérzékenyítését, valamint a technológia szolgálatába állított teatralitás történeti és kortárs példáit. A konferencián számos hazai és külföldi intézmény képviseltette magát: az ELTE mellett a Pécsi Tudományegyetem, a Szegedi Tudományegyetem, a Debreceni Egyetem, a Színház- és Filmművészeti Egyetem, a Magyar

³ Vö. Philip AUSLANDER, *Liveness: Performance in a Mediatized Culture* (Abingdon and New York: Routledge, 2008).

Táncművészeti Egyetem, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, az Artpool, az OSZK, a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem, a North China University of Science and Technology, valamint a SINUM Színházi Műhely Egyesület. A konferencián elhangzott harmincegy előadás közül jelen kötet tizennyolc előadásnak a szerkesztett és bővített változatait tartalmazza.

Az itt olvasható tanulmányok sokféle szempontból mutatnak rá a technológia, színház(történet), metodológia és művészeti gyakorlatok kapcsolatára. Olvashatunk történeti elemzéseket többek között az anatómia és technológia szerepéről a kora modern színházban, a barokk színház díszlet-építési lehetőségeiről a repülés vagy a tenger ábrázolásakor, a 19. századi vizuális technológia és népszerű előadások kapcsolatáról, vagy az 1960–1980-as évek hazai performanszainak technikai meghatározottságáról. Természetesen a technika és technológia fókuszba emelése számos módszertani felvetést is implikál, például a (test)technikákon keresztül olvasott színház-történet lehetőségeiről vagy éppen a kortárs színház-történeti kutatások és digitális kultúra egymást segítő dinamikáiról. Olyan elméleti keretek is felbukkannak a szövegekben, amelyek a technológia és technika szempontjából hívják fel a figyelmet bizonyos, normatívnak gondolt kategóriák újraértelmezésére, mint a diszhumán perspektíva és a kerekesszék szerepei a táncelőadásokban, a kortárs digitális technológiák és játékelméletek összefüggései, vagy a divatperformanszok és művész-fogalmak egymásra gyakorolt hatásai. A tanulmányok ezen túl kitérnek a drámaszövegekben felbukkanó technológiai gondolkodásmód szövegalakító erejére, többek között Samuel Beckett, G. B. Shaw és Bródy Sándor kapcsán, illetve a technológiai médiumok kortárs színrevitelekben alkal-

mazott vizuális megoldásaira is, például Robert Wilson, Katie Mitchell, Markus Öhrn, Bodó Viktor és Zsótér Sándor rendezéseiben. Külön fejezetben kerül sor a hang(technológia) szerepének vizsgálatára a színházi rádiós közvetítések és hangjátékok, rádiós Shakespeare-adaptációk és például a Societas Raffaello Sanzio hangzó terei kapcsán. Összességében tehát a kép- és hangtechnológiák, illetve testtechnikák gyakorlatainak és elméleteinek szerepét és lehetőségeit elemzik a szövegek a kortárs színház, a színháztörténet és a történetírás módszertanának terepein.

Arra az alapvető kérdésre kaphatunk választ a kötet tanulmányait olvasva, hogy a jelen és múlt színházi gyakorlatainak megértésében, újrakeretezésében, történeti és kulturális folyamatokba való bekapcsolásában miként játszik szerepet a technológia. Illetve arra is, hogy a kortárs színház miként vet számot az emberi érzékelés technológiai modellek szerinti átalakulásával. A kognitív sztenderdek és a színházi gyakorlat összefüggései a kortárs színházi kutatások fontos témáivá emelkedtek az utóbbi két évtizedben, többek között az intermedialitás elméleti ernyőfogalma alatt, amely elsősorban a különféle médiumokhoz kötődő észlelési sztenderdek és érzékelési módok reflektált és tudatos összjátékából indul ki.⁴ Ám Derrick De Kerckhove például már a nyolcvanas években felhívta a figyelmet arra, hogy az ókori görög színház alapvető szerepet játszott az ábécé és az írásbeliség új kognitív rend-

⁴ Lásd például: Christopher B. BALME, "Intermediality: Rethinking the Relationship between Theatre and Media", *THEWIS*, 2004/1; *Intermediality in Theatre and Performance...* i. m.; *Mapping Intermediality in Performance*, szerk. Sarah BAY-CHENG, Chiel KATTENBELT, Andy LAVENDER, Robin NELSON, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010.

szereinek széles körű megismertetésében és bevezetésében.⁵ Ez alapján az ókori görög színház nem pusztán fennmaradó szövegtöredékei okán volt formabontó, hanem abban is, hogy több órán keresztül megkövetelte a többé-kevésbé mozdulatlan közönség tekintetének egyetlen fix területre való koncentrációját. Ekképp a színházi esemény koordinálta a térbeli és időbeli viszonyokat, és a közönséget egy újfajta, egységesítő és leválasztott, a kinesztetikus részvételt nem bátorító észlelés-módhoz szoktatta, a színházi előadások észlelési tréningjein keresztül. Így a tér maga is mentális konstrukcióvá, spektákulummá vált. Peter Boenisch szerint⁶ pedig ismét egy hasonló funkcióváltás figyelhető meg a kortárs színház és performansz gyakorlatainak köszönhetően: egy új kognitív sztenderd emelkedik, amelyet a szerző az *elektrONikus kultúra* címszó alatt tárgyal. Ez alapján a nyomtatási kultúrát meghatározó kognitív sztenderdeket, amelyeket többek között a linearitás és a fix fókuszterület határoztak meg, felváltják a multimediális és multiszenzorális észlelési módok, amelyek a hipertextuális szimultaneitás és az (inter)aktív felhasználók által keretezett tér-időben alakulnak ki.⁷ Ezek a sztenderdek ráadásul nem csupán az új technológiák által meghatározott digitális esztétikákban lelhetők fel, hanem kulturális gyakorlatok egész sorát hatják át. Tehát a nem kizárólag digitális médiumok használatához kötődő – de nagyrészt általuk tudatosuló – észlelési keretek „a média minden formájának, még a hagyományosak-

⁵ Derrick De KERCKHOVE, “A Theory of Greek Tragedy”, *Sub-stance*, 29, 1981, 23–36; Uő, “Theatre as Information-Processing in Western Cultures”, *Modern Drama*, 25, 1982/1, 143–53.

⁶ Peter M. BOENISCH, “coMEDIA electronica”, *Theatre Research International*, 2003/1, 34–45.

⁷ Uo. 38–39.

nak is alapjává váltak, így ezeken a csatornákon keresztül hoz-
zák létre az információ feldolgozásának és rendszerezésének új
sztenderdjeit – ideértve azt az esztétikai információt is, amelyet
művészetnek nevezünk”.⁸ A színházi intermedialitás gondolata
tehát nem pusztán a színház és egyéb médiumok reflexív in-
terakciójaként válik releváns kutatási fókusszá, hanem a színház-
ban (is) manifesztálódó új észlelési gyakorlatok terepeként.

Ráadásul a színház és digitális technológiai médiumok
viszonyának vizsgálatakor nem hagyható figyelmen kívül az
sem, hogy a különféle technológiai eszközökön, alkalmazá-
sokon és internetes közösségi felületeken (újra)szocializálódó
generációk számára elsősorban a digitális technológiák szá-
míthatnak olyan, minden mást magukba integráló médiu-
moknak, amelyek a színházi előadásokat folyamatosan újrake-
reteznek. Természetesen a színházról az is elmondható, hogy a
színrevitel folyamata során úgy kebelez be más médiumokat,
hogy azokat meghagyja saját médiumspecifikus feltételeik kö-
zött. Ekképpen, a színházivá alakítás folyamata során a médiu-
mok fizikai hordozóinak tekintetében nem történik változás,
a színház tehát úgy képes a médiumok gyűjtőhelyévé válni,
hogy közben visszatükrözi mediális sajátosságait. Ahogyan
Chiel Kattenbelt megfogalmazta: „a médiumok szintjén a
színház fizikai hipermédium, míg a jelrendszerek szintjén az
internet virtuális hipermédium”⁹.

A színház mint a (természetesen nem kizárólag technoló-
giai) médiumok gyűjtőhelye olyan többirányú kapcsolatokra

⁸ Uo. 44.

⁹ Chiel KATTENBELT, “Intermediality in Theatre and Performance: Defi-
nitions, Perceptions and Medial Relationships”, *Culture, Language and
Representation*, Vol. VI., 2008, 23. (19–29.)

nyit tehát teret, amelyek újra érzékennyé tehetik a nézői érzékelést, és újfajta viszonyokat tesznek lehetővé a művészeti ágak „materialitása (ontológia), medialitása (funkcionalitás) és észlelésük módozatai (tekintettel a médiumspecifikus konvenciókra)”¹⁰ között. A kötetben szereplő tanulmányok ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy a színházi hipermédium gondolata nem pusztán a jelenre gyakorol hatást, hanem a történeti és kulturális gyakorlatok elemzési kereteit is új fénytörésben mutatja fel. Ahogyan Christopher Balme fogalmazott: „ha az intermedialitást történeti paradigmaként fogjuk fel, akkor a színházat mindenekelőtt hipermédiumnak kell tekintenünk, amely mindig is képesnek mutatkozott magába olvasztani, reprezentálni és alkalmanként tematizálni más médiumokat”¹¹. Ebben az összefüggésben a színház tehát nem a történelmen felül álló, rögzített és állandó entitás, hanem olyan mediális elrendezés, amely mindig is a technológia és technika által meghatározottként működött, és értelmezési kereteit mindig is befolyásolták a technológiák által biztosított érzékelési modellek. Azaz „nincs értelme olyan eredetileg tiszta színházról beszél-nünk, amelyet leigáztak a technológiai médiumok”¹².

A technológiai médiumok és az általuk tudatosuló észlelési mechanizmusok színházi gyakorlatba való integrálódása jelzi a színházat körülvevő társadalmi, kulturális, történeti környezet érzékelésében bekövetkezett változásokat is. A színház új technológiák mentén módosuló medialitását így valami olyanként ragadhatjuk meg, ami a kognitív straté-

¹⁰ *Mapping Intermediality...* i. m., 27.

¹¹ BALME, i. m.

¹² Peter M. BOENISCH, „Aesthetic Art to Aesthetic Act. Theatre, Media, and Intermedial Performance”, in *Intermediality in Theatre and Performance...* i. m. 113.

giák térbeli elrendezésével az ember mentális terét terjeszti ki. Ez a mentális tér pedig folyamatosan újrakonstruálódik azáltal, ahogyan a nézők a különféle, őket körülvevő, mindennapjaikat is befolyásoló technomédiumokat érzékelik.¹³ Tehát a technológiák és a színház fogalmi kereteinek egymást befolyásoló dinamikái elsősorban a komplex médiakörnyezetből érkező kortárs és/vagy történeti néző érzékelési és észlelési modelljeivel és konvencióival kapcsolódnak össze. Színház és technológia múlt- és jelenbeli viszonya így felhívja a figyelmet a technológiai eszközöknek a mindennapi színházi működést és a színház esztétikáját is befolyásoló hatásmechanizmusára, a megváltozott idő- és térérzékelésből fakadó dramaturgiai újításokra, a néző testének és érzékelésének bevonására és újraérezékenyítésére, valamint a technológia szolgálatába állított teatralitás történeti és kortárs példáira.

¹³ Uo. 113.